

УДК 159.9:316.613

ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ЧИННИКІВ, ЩО СПРИЧИНЯЮТЬ ФОРМУВАННЯ ТА ПРОЯВ АСОЦІАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ В ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ

Денисов І.Г., к. психол. н.,
старший викладач кафедри психології
Мелітопольський державний педагогічний університет
імені Богдана Хмельницького

У статті розкривається поняття «асоціальна поведінка». Структуровані основні чинники, що спричиняють асоціальну поведінку підлітка. Виокремлено психологічні чинники формування асоціальної поведінки, що детермінують прояви, які суперечать соціальним нормам і правилам суспільства. Проаналізовані психофізіологічні, особистісні та психологічні причини формування девіантної поведінки дитини. Досліджені соціальні інститути як першочергові інстанції формування акцентуації характеру дитини, що схильна до асоціальних патернів поведінки.

Ключові слова: асоціальна поведінка, девіантна поведінка, психологічні фактори, субкультура, підлітки, характер, акцентуація, формування.

В статье раскрывается понятие «асоциальное поведение». Структурированы основные факторы, вызывающие асоциальное поведение подростка. Выделены факторы формирования асоциального поведения, детерминирующие проявления, противоречащие социальным нормам и правилам общества. Проанализированы психофизиологические, личностные и психологические причины формирования девиантного поведения ребенка. Исследованы социальные институты как первоочередные инстанции формирования акцентуации характера ребенка, склонного к асоциальным паттернам поведения.

Ключевые слова: асоциальное поведение, девиантное поведение, психологические факторы, субкультура, подростки, характер, акцентуация, формирование.

Denysov I.H. RESEARCH OF PSYCHOLOGICAL REASONS OF FORMING AND DISPLAY OF DEVIANT CONDUCT IS IN TEENS

The article reveals the concept “antisocial behavior”. Structured, the main factors causing antisocial behavior of the adolescent. The factors of formation of asocial behavior that determining the manifestations that are contrary to social norms and rules of society. Analyzed psycho-physiological, personal and psychological reasons for the formation of deviant behavior of the child. Studied social institutions, as a priority instance of the formation of accentuated character of the child, prone to antisocial behavior paternal.

Key words: antisocial behavior, deviant behavior, psychological factors, subculture, teenagers, character, accentuation, formation.

Постановка проблеми. Вивчення асоціальної поведінки підлітків зумовлено як завданнями наукового пошуку, так і соціальною значущістю проблеми. На жаль, доводиться констатувати, що з кожним роком зростає число проявів асоціальної поведінки у молодіжному середовищі.

Асоціальна поведінка як поведінка, що суперечить нормам, прийнятим у суспільстві, зумовлюється сукупністю зовнішніх та внутрішніх передумов і чинників, які визначають психологічні особливості її становлення та прояву. Зовнішні передумови можуть впливати на макрорівні (соціально-економічні проблеми, суспільні цінності) та мікрорівні (помилки сімейного та шкільного виховання, цінності референтних груп). Серед внутрішніх передумов формування асоціальної поведінки підлітка важливими є індивідуально-психологічні та особистісні особливості, зокрема усвідомлення підлітками особистісних можливостей самореалізації у суспільстві.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Основними дослідниками, які вивчали становлення і розвиток особистості підлітка, були Л.Ф. Бурлачук, М.Й. Борисhevський, А.Є. Лічко, С.Д. Максименко, М.В. Савчин. Вони стверджують, що до передумов формування асоціальної поведінки підлітків слід віднести також різні нервово-психічні захворювання та відхилення розвитку дітей [2].

Попри досить значну кількість досліджень, присвячених вивченню відхилень поведінки неповнолітніх, дослідження психологічних чинників, що впливають на прояв асоціальної поведінки підлітків, ще не дістало достатнього науково-методичного розв'язання.

Постановка завдання. На основі викладеного можна сформулювати завдання дослідження, які полягають в тому, щоб визначити та проаналізувати передумови формування асоціальної поведінки у підліт-

ковому віці; дослідити психологічні чинники, що впливають на формування асоціальної поведінки у підлітків.

Виклад основного матеріалу дослідження. У вітчизняній психолого-педагогічній літературі дослідження, присвячені асоціальній поведінці, пов'язані головним чином з «важкими» дітьми та підлітками, які є групою підвищеного соціального ризику. У психології існує кілька понять, які характеризують цю соціальну групу підлітків: «важковиховувані», «кризові», «педагогічно запущені», «дезадаптовані», «асоціальні» тощо.

Поведінка підлітків відрізняється низкою особливостей: недостатністю життєвого досвіду та низьким рівнем самокритики, відсутністю всебічної оцінки життєвих обставин, підвищеною емоційною збудженістю, імпульсивністю, руховою та вербальною активністю, навіюваністю, наслідуванням, загостреним почуттям незалежності, прагненням до престижу у референтній групі, негативізмом, невірноваженістю процесів збудження і гальмування. Усі ці якості і властивості дітей підліткового віку ведуть до складностей у відносинах з оточенням та проблемної поведінки, що в подальшому може проявлятися як асоціальні вчинки дитини.

Проаналізувавши всю систему передумов асоціальної поведінки, ми виокремили серед них зовнішні (соціальне оточення дитини) й внутрішні (біологічні, конституціональні, психофізіологічні та психологічні) особливості підлітка. Також до несприятливих варто віднести деякі кризові явища, що характеризують психофізичний розвиток у підлітковому віці: прискорений і нерівномірний розвиток організму в період статевого дозрівання, гормональний сплеск, що спричиняє емоційну нестійкість та вразливість.

Серед психофізіологічних передумов асоціальної поведінки особливе місце належить відставанню в розумовому розвитку, олігофренії, зумовленій органічною недостатністю [4].

До негативних передумов також можна віднести юнацьку гіперсексуальність, несублімовану в активні форми діяльності, що закріпилася на рівні поганих звичок (потреба в алкоголі, наркотиках).

Важливими чинниками асоціальної поведінки виступають, на нашу думку, акцентуації характеру підлітків як крайні прояви норми. А.Є. Лічко визначав акцентуацію характеру як «межовий варіант норми, за якого окремі риси характеру надмірно посилені, внаслідок чого виявляється вибіркова вразливість щодо визначених психогенних

впливів при позитивній чи навіть підвищеній стійкості до інших» [8, с. 10].

Серед особистісних передумов, що мають вплив на становлення асоціальної поведінки, ми виокремлюємо особливості самосвідомості підлітка, як головне новоутворення підліткового віку. Саме несформованість цих базових процесів, зокрема відхилення у функціонуванні самосвідомості тане сформованість «образу Я», а також знижена здатність до інтеграції життєвого досвіду, виступає важливим критерієм соціальної дезадаптації дитини.

Важливими для нас є результати досліджень Н.Ю. Максимової, які засвідчують, що соціально дезадаптовані діти не мають бажання вдаватись до роздумів про себе, вкрай недостатньо аналізують свій життєвий досвід і зазвичай нездатні інтегрувати його як складову своєї картини світу. У цих підлітків практично не розвинуті навички самоаналізу та рефлексії, не сформовано «образ Я» та самоідентичність [10].

Серед психологічних причин поведінки, що відхиляється, Є.П. Ільїн виокремлює: 1) незадоволені просоціальні потреби, що створюють внутрішній конфлікт особистості підлітка, призводять до формування деформованих та аномальних потреб; 2) наявність соціальних особистісних диспозицій, мотиваторів, що призводять до вибору асоціальних засобів і шляхів вирішення задоволення потреб або позбавлення від них (шляхом, наприклад, самогубства) [6].

На думку М.Й. Боришевського [2], В.І. Ілійчука [7], С.Д. Максименка [9], Н.І. Пов'якель [10], поведінка підлітка – це соціально детермінований і психічно мотивований, викликаний потребами особистості процес, який знаходить своє виявлення в здійсненні вчинків або таких, що порушують соціально-нормативний порядок, або таких, що сприяють нормальному функціонуванню і розвитку суспільства. Вихідним елементом внутрішньої психологічної структури поведінки є потреби як соціально обумовлене психологічне джерело, що спонукає, регулює і спрямовує активність особистості.

Серед найважливіших потреб, які за умов їх фрустрованості можуть спровокувати асоціальну поведінку, можна назвати незадоволену потребу дитини у володінні власністю, що може сприяти розвитку агресивності, викликати прагнення компенсувати втрати своєї власності шляхом привласнення чужої. Агресивності, протестам, демонстративній непокорі соціальним нормам і вимогам, втечам з домівки сприяє незадоволена потреба в свободі.

Незадоволення, прагнення знайти гідне місце в групі однолітків і в сім'ї призводить до негативного стилю самоствердження: блюзнірства, опозиційності.

На нашу думку, проаналізовані особливості підліткового віку зумовлюють внутрішні суперечності, які виступають рушійною силою розвитку підлітка. Водночас за певних умов, при несприятливому поєднанні різних чинників ці особливості стають передумовами формування в підлітка асоціальної поведінки. Іншими передумовами виникнення в підлітковому віці відхилень у поведінці є соціальні, соціально-психологічні та педагогічні.

Соціальні детермінанти поведінки, що відхиляється, численні, мають різний ступінь впливу і специфічно групуються в кожному конкретному випадку. Ці чинники відносять до зовнішніх, виокремлюючи серед них вплив макросередовища (соціально-економічні, політичні, культурно-освітні та інші умови існування певного суспільства) і мікросередовища (умови існування найближчого оточення підлітка). Макросередовище обумовлює поведінку підлітка опосередковано: трансформуючись певним чином через соціальні і психологічні особливості мікросередовища, воно не лише детермінує умови існування кожної сім'ї, але й впливає на виховання підростаючої особистості.

П.Д. Павленок, вивчаючи особливості девіантної поведінки, виокремлює такі основні її причини, які він вважає загальними для всіх «груп ризику»: 1) соціальна нерівність, яка знаходить прояв в низькому, часом злидарському рівні життя більшої частини населення, насамперед молоді; у розшаруванні суспільства на багатих і бідних; 2) морально-етичний фактор виражається в низькому моральному рівні суспільства, бездуховності і відчуженні особистості; 3) навколишнє середовище, що прихильно ставиться до проявів девіантної поведінки. Названі вище умови можна розглядати як чинники асоціальної поведінки, що діють на макрорівні – рівні суспільства [8].

На мікросоціальному рівні основним чинником асоціальної поведінки підлітків ми вважаємо сім'ю. Особливості сім'ї, насамперед її соціальне благополуччя, психологічна атмосфера, сімейні цінності, створюють певні умови для становлення особистості дитини. Зокрема, А. Бандура виокремив параметри батьківського стилю (контроль, засоби спілкування, емоційна підтримка), що «відповідають» за певні патерни дитячих рис, пов'язані із певною поведінкою [1].

Причинно-наслідковий зв'язок між стилями сімейного виховання і формуванням негативних форм поведінки у дітей відзначає І.А. Фурманов, зазначаючи, що висока агресивність найчастіше спостерігається у дітей із родин з такими типами виховання: «емоційне відштовхування» (за типом «Попелюшки», коли мінімальна увага до дитини поєднується з великою кількістю заборон, суворістю вимог); «гіпопротекція» (дитина покинута напризволяще; батьки не цікавляться нею і не контролюють її поведінку). Висока інтенсивність агресії при сталому відчутті провини (тобто дитина упевнена в тому, що вона є поганою, вчиняє негарно) помічена у дітей із сімей з «жорстоким ставленням», з «домінуючою гіперпротекцією» [11].

Школа – ще один значущий фактор, що також може зумовлювати розвиток асоціальної поведінки у підлітковому віці. Негативними психолого-педагогічними чинниками, що ускладнюють взаємини учителів та учнів і спричиняють формування у підлітків асоціальної поведінки, є розбіжності у поглядах на виховання, світосприйняття дорослого та дитини. З боку учителів часто спостерігається несприятливе ставлення до учнів, застосування засобів негативної стимуляції (негативні оцінки, докори, догани), некоректність, нестриманість і байдужість, неврахування індивідуально-психологічних особливостей дітей та відсутність індивідуального підходу.

Зокрема, важливими ми вважаємо стиль спілкування педагога з учнями, зміст і форми виховної роботи. Досить несприятливі умови для розвитку дитини складаються тоді, коли педагогічне спілкування носить авторитарний або ліберальний характер. За умов авторитарного стилю педагога виховна робота спрямована на досягнення слухняності, дисципліни, порядку, формування в дітей конформності. В арсеналі застосовуваних при цьому педагогічних засобів переважають санкції, покарання, обмеження. Відсутня індивідуальна і диференційована виховна робота. Авторитарна позиція вчителя по відношенню до підлітків провокує протестні реакції, конфлікти. Як слушно зазначав Я. Корчак, «авторитаризм – джерело відхилень у поведінці. Дитина недисциплінована і зла тому, що страждає».

При ліберальному стилі педагогічного спілкування, що характерний, як правило, не стільки для школи в цілому, скільки для окремих учителів, нерідко відсутня систематична і послідовна робота, необхідна для досягнення виховних цілей. Такий стиль призводить до потурання, виховання в ди-

тини вседозволеності, несформованості меж, що добре, а що погано, що можна, а що не можна, тобто тих самих суспільних норм, які мають слугувати орієнтиром у поведінці підлітка.

Як уже зазначалося вище, в підлітка істотно змінюються взаємини з однолітками: для нього характерна підвищена потреба у спілкуванні з ними, прагнення до самоствердження в їхньому середовищі, залежність від оцінки референтної групи. Отже, однією з передумов формування асоціальної поведінки підлітка можуть виступати його взаємини з однолітками, зокрема прийняття або неприйняття дитини в класному колективі, характер референтної групи.

Велике значення має ставлення до дитини в класному колективі, її соціально-психологічна роль.

Часто так звані важковиховувані підлітки, які не зуміли нормально адаптуватися в оточуючому їх середовищі, потрапляють до асоціальних угруповань, де вони знаходять розуміння, емоційну підтримку, відчуття своєї значущості, що робить особливо привабливим спілкування з такими ж «вигнанними із суспільства», як і вони.

Угрупування підлітків, які надають перевагу нормам, цінностям, зразкам поведінки, відмінним від визнаних суспільством, створюють ціннісно-нормативні субкультури. Як стверджують С.А. Белічева, О.Б. Бовть, Н.Ю. Максимова, субкультура формується в результаті інтеграції людей, чия діяльність і спосіб життя протистоять пануючим у суспільстві, а тому ними ігноруються [5].

Деякі підлітки, на думку С.А. Белічевої, використовують агресивні дії, щоб продемонструвати свою «сучасність». На жаль, у багатьох сучасних підлітків існує досить неадекватне уявлення про мужність, яку вони часто ототожнюють з грубощами, жорстокістю, агресивністю. Більш того, такі форми поведінки провокуються різними засобами масової інформації, референтними групами однолітків та зумовлюються деформацією сім'ї, яка найчастіше не тільки не створює почуття психологічної захищеності, а й сприяє розвитку брутальності, демонстративної непокори [8].

Висновки з проведеного дослідження. Отже, ми виявили основні психологічні чинники, що спричиняють формування асоціальної поведінки у дітей підліткового віку. Залежність поведінки дітей від характеру дитяче-батьківських стосунків підкреслюється більшістю психологів. Зрозуміло, що ця залежність не завжди пряма, частіше вона ускладнена додатковими умовами та факторами: соціальними, економічними, психологічним кліматом в ро-

дині, особливостями когнітивного і фізичного розвитку дитини.

Також на формування антисоціальних проявів сильно впливає школа. На жаль, доводиться констатувати, що й сьогодні, попри розуміння актуальності проблеми асоціальної поведінки підлітків, є чимало шкіл, де діяльність педагогів спрямована переважно на засвоєння знань і не приділяється необхідної уваги вихованню учнів, або ж виховна робота проводиться несистематично, непослідовно. Саме виховні чинники відіграють значну роль у формуванні асоціальної поведінки. Девіантна поведінка практично завжди є результатом неправильного виховання.

Як доводить практика, школа не тільки часто не може допомогти дитині вийти з тупика тривожного, емоційно-нестабільного стану, але іноді навіть пригнічує її душевний дискомфорт, підштовхує до відхилень у поведінці.

Таким чином, упродовж підліткового періоду зростає кількість причин для виникнення гострих конфліктів між дорослими й підлітками як у родині, так і в школі. Чималу роль при цьому відіграє і нестриманість, педагогічна неспроможність батьків та учителів, котрі не бажають поважати особисту гідність підлітка, враховувати його вікові психологічні особливості й прагнуть діяти авторитарними методами.

Також середовище спілкування підлітка, його референтна група є чинником асоціальної поведінки, якщо присутні асоціальні елементи в системі норм, цінностей, якими керуються члени групи; якщо у взаєминах у групі панує авторитарний стиль, виявляється насильство, поширена антишкільна субкультура.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бандура А. Подростковая агрессия: изучение влияния воспитания и семейных отношений / А. Бандура, Р. Уолтерс. – М. : Апрель-Пресс ; ЭКСМО-Пресс, 1999. – 512 с.
2. Боришевский М.И. Развитие саморегуляции поведения школьников : дисс... психол. наук / М.И. Боришевский. – К., 1992. – 77 с.
3. Возрастно-психологическое консультирование / [Г.В. Бурменская, О.А. Карабанова, А.Г. Лидерс]. – М., 1990. – 250 с.
4. Вачков И.В. Основы технологии группового тренинга / И.В. Вачков. – М. : Ось-89, 1999. – 360 с.
5. Двіжона О.В. Психологічні детермінанти асоціальної поведінки підлітків : дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / О.В. Двіжона ; Прикарп. ун-т ім. В. Стефаника. – Івано-Франківськ, 2004. – 120 с.
6. Игры – обучение, тренинг, досуг... / под ред. В.В. Петрушинского. – М., 1994. – 368 с.

7. Ілійчук В.І. Саморегуляція підлітків у подоланні конфліктної поведінки : автореф. дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / В.І. Ілійчук. – К., 1996. – 24 с.

8. О диагностических методах психологического исследования школьников / [А.Н. Леонтьев, А.Р. Лурия, А.А. Смирнов] // Советская педагогика. – 1968. – № 7. – С. 65–77.

9. Максимова Н.Ю. Соціально-психологічний аспект адиктивної поведінки підлітків та молоді / Н.Ю. Максимова, С.В. Толстоухова. – К., 2000. – 200 с.

10. Пов'якель Н.І. Психологічна експертиза конфліктів як напрям професійної діяльності практичного психолога / Н.І. Пов'якель // Психологія : зб. наук. праць. – Вип. 1 (4). – К. : НДУ ім. М.П. Драгоманова, 1999. – С. 49–54.

11. Помиткін Е.О. Психологія духовного розвитку особистості : [монографія] / Е.О. Помиткін. – К. : Наш час, 2007. – 280 с.

12. Фурманов И.А. Детская агрессивность: психодиагностика и коррекция / И.А. Фурманов. – М. : Ильин, 1996. – 187 с.